

Fenomenele coexistente și fenomenele succesive

Raportul fenomenelor către spațiu și timp.—Spațiul și timpul sunt cele două mari forme în care vin să se așeze toate faptele universului; forme reale și existente, percepute și abstrase din realitate de către mintea noastră, și nu numai niște categorii a priori ale cugetului nostru, cum le dă Kant. Rațiunea noastră nu este de cît răsfrîngerea rațiunii universale a lucrurilor. Spațiul se întinde în afară de noi și timpul curge neatîrnat de noi. Fără această concepție fundamentală, istoria nu ar fi de cît o uriașă fantasmagorie.

Faptele pe care percepția le aduce la a noastră cunoștință sunt, potrivit cu aceste două mari forme, care învălesc universul, și ele de două soiuri: faptele coexistente care cuprind pozițiuni în spațiu și fapte succesive care se desvoltă în timp.

Nu trebuie să credem că aceste două soiuri de fapte atîrnă fie-care numai de modul său de percepere, și că el nu stă în nici o legătură cu celălalt. Faptele coexistente nu aparțin numai spațiului, nici cele succesive numai timpului. Relația acestor două clase de fapte, cu formele în care ele se arată, este mai complicată.

Maî întâi nici un fapt al universului nu poate fi perceput prin una singură din aceste forme și absolut fără nici o legătură cu cealaltă. Fenomenele de spațiu au nevoie de un oare-care timp spre a se produce și acele de timp au și ele trebuința de spațiu spre a se putea desfășura, căci precum zice *Schopenhauer*: „cu tot fluxul vecinic al timpului, substanța adecă materia este permanentă, și cu toată înțâpenirea nemișcată a spațiului, stările materiei se schimbă“.¹

Faptele, percepute ca existînd alătura unele de altele, constituie faptele coexistente. Privite în desfășurarea lor în decursul timpului, ele constituie faptele succesive: Un fapt nu poate fi coexistent sau succesiv de cit în raport cu un altul. Coexistența și succesiunea sunt relațiuni stabilite între fapte, prin mijlocirea marilor forme ale spațiului și timpului. Pentru scurtare, vom înșamna prin *fapte coexistente*, acele ce se află în relații de coexistență și prin *fapte succesive*, acele ce se află în relații de succesiune.

Raportul de coexistență poate fi ușor perceput, cînd e vorba de fenomene materiale, căci materia cere numai decît ideia spațiului și nu poate fi gîndită fără ea. Dar se poate oare vorbi de fapte coexistente, cînd e vorba de fenomene curat intelectuale? *Bain* ie cu acest prilej aminte, că „spiritul, de și nu poate da naștere unor propozițiuni de contiguitate, posedă facultăți care i sunt inerente. Noi susținem că în spirit coexistă simțimintele, voințele, gîndirea și privim aceste facultăți, nu ca despărțite prin loc, ci ca unite în a lor manifestare“.² Faptele coexistente intelectuale cuprind, pentru a zice ast-feliu, spații ideale în mintea noastră. Dar pentru istoric, cheștiunea faptelor coexistente intelectu-

1. *Quadruple principe de la raison suffisante*, traducțiune Cantacuzène, Paris, 1884, p. 42.

2. *Logique*, traducțiune Compayré, I. p. 189.

ale se pune alt-feliu. Vom vedea mai la vale că istoria nu se îndeletnicește de cît cu faptele sociale, adecă cu acele fapte care sunt comune la un grup mai mare sau mai mic de oameni.³ Faptele intelectuale de acest felii sunt coexistente chiar în afară, pentru că ele cuprind în acelaș timp mai mulți crieri deosebiți. Așa sunt: limbile, religiile, sistemele filosofice, scoalele artistice și literare. Vor fi deci privity, ca fapte coexistente, toate acele fapte materiale sau intelectuale care se vor întinde pe un spațiu oare care.

Dar în ce legătură se află faptele coexistente cu timpul? Constatăm mai întâi, că fie-care fapt coexistent are nevoie de oare-care timp pentru a fi perceput, din pricină că mintea noastră nu poate percepe și mai ales rosti noțiunile decît una după alta. Dar aici nu poate fi vorba de această relațiune subiectivă. Trebuie stabilit în ce relațiune se află timpul, într'un chip *obiectiv*, cu faptele coexistente, adecă în ce înțales intervenirea timpului este ea trebuitoare pentru a face cu puțință coexistența?

Sunt fapte care nu aii de loc nevoie de timp pentru a exista, nici ca fapte individuale nici ca fapte sociale. Ast-feliu sunt relațiile între linii și numere,⁴ raporturile între noțiuni, legile logice și psihologice. *Steinthal* ie cu cuvînt aminte, în ce privește pe aceste din urmă, că „libertatea și propășirea lipsesc în psihologie; de aceia și timpul nu joacă nici un rol în concepția psihologică“, și D.

3. A se vedea mai jos capul IX, *Materialul istoriei*, § *Fapte istorice*. În o lucrare ca a noastră care expune un sistem de gîndiri, se va întimpla adese ori că ne vom întemeia pe noțiuni, a căroră înțeles nu va fi stabilit decît mai târziu.

4. După Schopenhauer, *Le Monde comme Volonté et Représentation*, traduction Cantacuzène, Bucarest, 1888. I. p. 86, numerile ar deriva din ideea timpului. Noi credem cu Lange, *Die Grundlegung der mathematischen Psychologie*, Duisburg, 1835, p. 35: că numerile derivă din spațiu, ca în deobște toate raporturile matematice. Laggrond, *L'univers, la force et la vie*, Paris 1884, p. 15: zice de asemenea că „odată cu spațiul vin să se impună adevărurile numerilor și ale geometriei.“

Numai acele o fac care să modifice în curgerea vremii. Adevărurile matematice, legile logiceii sau ale psihologiei, învârtirea și revoluțiunea pământului, legile chimice, fizice și biologice rămân vecinic aceleași. Nu poate fi propășire de cât în cunoștința, nu în esența lor. Ele au fost, sunt și vor fi totdeauna aceleași; ele existau când spiritul omenesc nu le descoperise încă, și ar exista chiar dacă acest spirit s-ar stinge în cursul veacurilor. Această clasă de fapte coexistente nu poate da naștere la succesiuni obiective. Ele pot provoca, în spiritul ce le percepe, o succesiune subiectivă, o propășire în a lor cunoștință. Există o istorie a logiceii, a matematicilor, a fiziceii, a chimiceii, a astronomieii; cunoștințele privitoare la aceste deosebite clase de fenomene au propășit în cursul timpului; dar fenomenele însăși au rămas neschimbate.

Dar acest univers care repetă neconținut aceleași procedări, este supus lucrării transformătoare a timpului și își schimbă formele fără încetare. Aceste schimbări începute la obârșia lucrurilor, adevărate în infinit, nu pot fi stabilite de cât într'un chip ipotetic pentru geneza lumilor. Pentru a găsi istoria trebuie a se cobori pe pământ, unde ea începe a se arăta într'un chip văzut, și la neamul omenesc, unde ea se desfășură în toată a ei măreție.

Pământul posedă istoria sa, căci și el s-a transformat cu încetul pînă să ajungă la forma lui de astăzi. Timpul a determinat această transformare și acțiunea forțelor transformătoare a fost pusă în lucrare în curgerea lui. A trebuit să treacă milioane de ani, pentru ca radierea pământului aprins către spațiurile cerești, să aducă a lui solidificare. Această răcire s'a îndeplinit pe un spațiu, deci ca un fapt coexistent cu altele; dar acest fapt s'a schimbat neconținut sub lucrarea timpului. Pentru ca pământul să ajungă la forma ce o are astăzi, a trebuit ca timpul să intervină. Modificările încercate de coaja

pământului să avut nevoie de timp pentru a se putea îndeplini, iar spațiul n-a oferit de cât puțința dezvoltării, întocmai precum în translația pământului în jurul soarelui, spațiul este agentul de căpitenie a fenomenului, pe cînd timpul nu dă acestuia din urmă de cât puțința de a se manifesta. Coexistența poate deci să deie naștere succesiunii, *cînd este supusă lucrării continue a unei puteri transformatoare, în decursul timpului.*

Acțiunea întreruptă, dar repetată, a aceleiași puteri de caracter coexistent, poate iarăși da naștere succesiunii, *cînd ea se întrupează într'un rezultat statornic.* Repetiția în cursul timpului nu produce de cât fapte coexistente, cînd ea se pierde fără nici o urmă a lucrării sale, cînd ea nu se întrupează în nici un rezultat. Exemplu: învîrtirea pământului în jurul osiei sale sau revoluțiunea lui în prejurul soarelui, urcatul și coborîtul neconținut al fluxului și refluxului, schimbările atmosferice. Dar îndată ce repetiția se întrupează într'un rezultat, îndată ce dă naștere unei formațiuni, aceasta ie caracterul unei serii succesive, ca una ce este rezultatul urmilor lăsate de faptele coexistente repetate în timp. Straturile care compun această formațiune vor sămăna cu atît mai mult unele cu altele, cu cât formațiunea va aparține materiei; ele se vor deosebi tot mai mult, cu cât formațiunea se va apropia de domeniul spiritului, trecînd întăi prin materia insuflețită, apoi prin elementul neconștiutului intelectual. În formațiunile datorite vieții conștiute, caracterul succesiv se va rosti din ce în ce mai mult, adică faptele care compun seria vor fi tot mai deosebite unele de altele.

Astfelii revărsările Nilului, fapte coexistente repetate în timp, dau naștere, prin depunerile pe care le lasă la gura fluviului, la formațiunea succesivă a Deltăi sale. Deosebirile care se rostesc tot mai tare prin repețirea lor între indivizii vii, conduc la for-

mașinarea nouelor specii. Aceleași înriuriri, repetate cu oare care variațiuni, contribuie a forma caracterul popoarelor, a modifica formele limbei. Repetirea bătăliilor în cursul unui război, cu toate că deosebite între ele, conduc la unul și același rezultat, izbinda sau înfrângerea.

Cu toate că, mai ales în formațiunile mai primitive, deosebirea faptelor coexistente repetate ar putea fi lasată la o parte, atîta de mică este ea adese ori, nu este tot astfel cu urmele pe care această repetiție le întipărește în formațiunile în care ele se întreprind și care suprapunindu-se și hultuindu-se una pe alta, fac să reiasă această deosebire neconținut îngrămădită. Acțiunea uniformă și asemănătoare a faptelor coexistente are de rezultat de a întipări urme deosebite și neasămănătoare în formațiunile succesive la care dă naștere a lor repetiție. Astfel în formațiunea speciilor animale este datorită repetiției aceluiași fenomene, cărora sunt expuse ființele vii. Aceste fenomene, de și identice sau foarte puțin deosebite, lasă întipări statornice în organismul acestor ființe, întipări care cu timpul le prefac în organisme cu totul deosebite. Pentru ca această transformare să se poată face, este de nevoie ca deosebirea să se rostească la fie ce pas, de și adese ori într-un chip nesimțit. Adunarea acestor transformări succesive produce ca rezultat prefacerea speciei. Dar această prefacere este datorită acțiunii aproape uniforme a repetiției aceluiași fenomene. *Videm deci cum repetiția aceluiași fapte coexistente poate da naștere la niște formațiuni succesive.*

Să află însă un mare număr de fapte coexistente care se schimbă cu timpul, nu prin înriurirea repetată a aceleiași acțiuni, ci prin acea a altor fapte cu care vin în atingere. Aici succesiunea se desface încă și mai mult de coexistență; ea ie un mers propriu, predominant asupra faptelor care o compun. Fie care din aceste fapte va putea fi studiat

în relațiile lui de coexistență ; dar dacă e pus în legătură cu faptele care vin să-l modifice, și dacă modificarea lui și rezultatul la care ea ajunge alcătuesc obiectul cercetărilor, el va dobîndi caracterul unui fapt succesiv, de oare ce contribuie a da naștere unei serii succesive. Astfelîu sistemul învătăturilor unei țări va înfățișa minței noastre, dacă îl considerăm cum *este* la un moment dat, un număr de fapte coexistente ; dar sistemul *a devenit* ceea ce este, în urma unei dezvoltări mai mult sau mai puțin lungi, și această dezvoltare care s'a prelungit pînă în momentul cînd ea devine obiectul studiului nostru, își ține cursul și după aceea ; ba îl urmează chiar sub ochii noștri și pe cînd îl studiem, căci fie care clipă a duratei modifică a lui constituțiune. Legile care ocîrmuiesc pe un popor, privitye într'un moment oare care, alcătuesc obiectul unei cunoștinți de caracter coexistent ; dar aceste legi sunt produsul unei lungi dezvoltări anterioare pe care ele o urmăresc și mai târziu. Budgetul unui stat va constitui un fapt coexistent, starea veniturilor și a cheltuelilor într-un moment dat. Dar dacă se studiază dezvoltarea averei publice pentru un răstimp oare care, budgetul fie căruî an va constitui un fapt succesiv. Tot așa va fi cu orî ce alt element al vieții unui popor. Toate constituie în ele însuși fapte coexistente ; dar îndată ce sunt considerate din punctul de vedere al dezvoltărei, ele devin fapte succesive.

Se întîmplă une ori că dezvoltarea se stăiește și pare a se opri pentru cît va timp ; apoi deodată se văd instituțiunile iarăși topindu-se și reîncepînd a curge de a lungul timpului. Astfelîu fu ocîrmuirea absolută a Franței, în rostirea ei desăvârșită sub Ludovic al XIV-lea și Ludovic al XV-lea, ocîrmuire ce părea o formă în care societatea franceză se împietrise pentru totdeauna, și care cu toate aceste fu rîpită deodată de puternicul curent al revoluției

franceze. Catolicismul care părea menit a domni asupra spiritelor la nesfârșite, reîncepu o nouă desfășurare istorică, zguduit prin lovitura pe care i-o dădu Reforma, și așa mai departe.

Coexistența poate deci să se schimbe în fie ce moment în succesiune; dar ea poate fi restabilită din nou, oprind succesiunea, cel puțin în mintea noastră, și cercetînd coexistența pe care ea se desfășură. S-ar putea rosti acest adevăr și prin axioma următoare, formulată de D. *Oswald Orth*, că „istoria este statistica în mișcare, pe cînd statistica este istoria care se oprește”,⁶ numai cît să se înțeleagă sub termenul de statistică, descrierea deplină a stărei unei societăți.

Relațiunea continuă a acestor două forme ale existenței produce întretesărca nedescurcată a faptelor vieții sociale; aceasta se îmbogățește neconținut cu curente noue care devin din ce în ce mai greți de urmărit. Dar dacă faptele coexistenței și acele ale succesiunii sunt strînse unul cătră altul, pentru a alcătui țesătura vieții sociale, nu este mai puțin adevărat că fie care fir își păstrează existența deosebită și că el poate fi deslîpît de celelalte cu care se atinge și studiat deosebit, în toată întinderea sa, în lung sau în curmeziș. E adevărat că, dacă se scoate numai urzala țesăturii, chipurile desenului vor pierde din a lor vioiciune; iar dacă să ica numai bătătura, ele vor deveni cu totul confuze. Pentru ca desenul să apară în toată a lui putere, se cere ca urzală și bătătura să nu alcătuiască de cît un singur tot. Nu este mai puțin adevărat că spre a înțelege, cum acest desen a putut fi compus, prin încrucișarea firelor, este de trebuință de a despărți urzala de bătătura și de a studia firele neatinat unele de altele. Fie care grupă de fire, mai mult sau mai puțin întinsă, ne va da explicarea unei părți

6. *Versuch einer Theorie des historischen Wissens*, Rostock, 1879. p. 17.

din desennul ce cuprinde întreaga țasătura : studiul bătăturii este acel al stărilor coexistente ; acel al urzălei este obiectul istoriei.

Rezultă din analiza făcută de noi până aici, încă un alt adevăr foarte înșamnat, anume că nu se poate atribui coexistența în spațiu numai fenomenelor materiei, pe cînd schimbările care intervin în timp n'ar aparține a decît fenomenelor spiritului. Acest pretins contrast este o eroare destul de răspîndită, împărtășită de un număr îndestul de mare de scriitori eminenti. Vom raporta formulele unora din ei : *Lazarus și Steinthal* susțin că „ceea ce deosebește natura de spirit, este că cea dintăi trăiește în curentul strict mecanic și în cercul organic al unor mișcări îndreptate de legi. Aceste curente se repetă neconținut și nimic nou nu se produce. Spiritul din contra trăiește într'o succesiune continuă de plămăiri, din care una se razimă pe ecalaltă, dar asemănată cu ea, înfășoază ceva noi, arată o propășire“.⁷ *Carrau* zice deasemenia că „toată seria fenomenelor psihologice sa desfășură în durată“.⁸ După acești autori nu s-ar afla fenomene psihologice coexistente. *D. Otto Henne am Rhein* susține de altă parte că „natura constă numai în lucruri corporale, pe cînd istoria este opera spiritului“⁹. Nu ar exista decî, după D-sa, o dezvoltare, o istorie *lato sensu* a materiei. *Droysen* începe prin cuvintele următore studiul său asupra naturii istoriei : „natura și istoria sunt concepțiunile cele mai întinse în care spiritul își înfășoază lumea fenomenelor și el le despărțește ast-feliu conform cu ideile de spațiu și de timp“.¹⁰ Printre autorii franceji, vom aduce pe unul din cei mai noi, *D. Gustave Belot* care împărtășește aceleași

7. *Entwickelnde Gedanken* (vezi mai sus nota 5), p. 15

8. *Etudes sur la théorie de l'évolution*. Paris, 1879. p. 41.

9. *Culturgeschichte im Lichte des Fortschrittes*, p. 13.

10. *Grundriss der Historik*, p. 2.

videri greșite. El zice: „cît timp noi privim natura exterioară, ea ne pare *natură făcută*, fixă și supusă unor legi permanente și nestrămutate. Cînd privim lucrurile omenestii, avem întipărirea că această nouă natură este într'o vecinică prefăcere; noi o vedem ca o *natură ce se face*, cu neputința de cuprins și de sleit în formule nemișcate“.¹¹ *Natură făcută* a D-lui Gustave Belot a devenit astfelii, în urma unei serii de transformări. Cît despre natura omenească, nici ea nu este în curgere neconținută; și ea prezintă o parte *făcută*, fixă și neschimbată. D. *Georges Winter* sprijină acciași părere, anume că „științele naturii au de obiect de a ne face să înțelegem lumea firească, prin cunoștința legilor ei; menirea istoriei este de a ne face să pricepem, prin geneza ei, lumea spirituală și morală“;¹² ca și cînd științele naturale nu s-ar îndeletnici și cu geneza naturii materiale, iar acele ale spiritului nu ar da naștere de cît istoriei, și nu și unor științe de legi ale fenomenelor. D. *Herrmann Paul* critică cu multă dreptate toate aceste idei. El zice că „acești autori găsesc ca deosebire între natură și spirit, că cea dintâi s'ar mișca vecinic în cercul legilor sale, fie care din mișcările ei păstrîndu-și caracterul său particular și nefăcînd de cît a reproduce ceea ce a fost în totdeauna, pe cînd spiritul ar trăi într'un șir de plăzmuiri înlănțuite unele de altele și ar arata o propășire. Această deosebire, urmează înainte D. Paul, în forma generală ce-i este dată, e fără îndoială nepotrivită. Și natura, cel puțin aceea de caracter organic, se mișcă într'un șir de plăzmuiri înlănțuite unele de altele; și ea înlățosează o propășire. De altă parte, spiritul se mișcă și el în orbite trase de legi, reproducînd fără încetare aceleași procedări fundamentale. Se s.

11. Stuart Mill, *La logique des sciences morales* (Logique, ch. VI) Traduction nouvelle par Gustave Belot, Paris, 1897, p. XXXV.

12. *Geschichte und Politik in Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft und Politik*, 1889, p. 174.

mestecă două antiteze deosebite care trebuie să fie despărțite cu îngrijire; de o parte aceea care există între natură și spirit; de alta aceea care se află între domnia legilor și dezvoltarea istorică¹³.

Intr'adevăr, nu este greu de observat, că spiritul ca și materia înfățișază fenomene coexistente și că materia, la rindul ei, a înfățișat schimbări în timp, chiar dacă aceste schimbări sunt de abia simțite în vremile noastre. Studiul naturii materiale nu este deplin, dacă nu este făcut și din punctul de vedere al dezvoltării sale, precum în geologie, în paleontologie, în succesiunea ființelor pe suprafața globului. Pe de altă parte, precum am însemnat-o mai sus, studiul spiritului înfățișază de asemenea un mare număr de fapte coexistente: în psihologie, logică, matematică, drept, economie politică, etc. D. *Hinneberg* observă deci cu temei, că „s'a obișnuit a se păstra termenul de istorie pentru omenirea singură; dar această restrângere datează din timpul când se credea că trebuie să se admită o prăpastie adincă între om și rămășița naturii¹⁴. Inșă, tocmai această prăpastie a fost umplută prin studiul istoric al naturii, și D. *Iodl* are mare dreptate când zice, că „putința de aplicat concepțiile moderne ale naturii la istorie, se razimă mai ales pe împrejurarea că cea dintâi a devenit și ea o teorie a dezvoltării, și că această noțiune care altă dată alcătuia punctul de despărțire a acestor două domenii, le leagă astăzi ca o punte¹⁵. Fenomenele naturii materiale ca și acele ale spiritului înfățișază între ele două feluri de relațiuni: acele de coexistență, reală în spațiu sau ideală în minte, și acele care ocîrmuiesc prefacerile lor în timp. Potrivit cu acest adevăr netăgăduit, se găsește autori

13. *Principien der Sprachgeschichte*, p. 11, nota.

14. *Die philosophischen Grundlagen der Geschichtswissenschaft in Historische Zeitschrift* a lui Sybel, vol. 63, 1889, p. 22.

15. *Die Kulturgeschichtsschreibung, ihre Entwicklung und ihr Problem*, Halle, 1878, p. 80.

care recunosc existența a două soiuri de științe istorice: științele istorice ale naturii și acele ale civilizației, adică ale minții¹⁶.

Trebue observat cu toate acestea că pentru fenomenele care să schimbe în timp, această schimbare este cu atâta mai înceată cu cât fenomenele au un caracter mai material și că ea devine cu atâta mai repede, cu cât aceste din urmă se apropie de minte. Astfeliu fenomenele astronomice sunt foarte puțin expuse la schimbări în cursul vremilor. Ele se repetă totdeauna în același chip, din timpuri mai vechi de cât arătarea omului pe pământ, și nu s-ar putea zice dacă omenirea, cât timp va exista, va putea observa o schimbare în constituțiunea și starea lumilor. Iată pentru ce istoria acestor fenomene nu există mai de loc. Fenomenele geologice alcătuiesc un lung șir de transformări ce se îndeplinesc însă cu o foarte mare încetineală.¹⁷ Tot așa e și cu evoluțiunea formelor animale care a ajuns cu omul la apogeul ei, dar care în timpurile geologice a înfățișat un șir de schimbări de mare însămnatate.

De îndată ce trecem de la fenomenele succesive ale materiei la acele ale spiritului, facultatea de transformățiune sporește. Formele datorite vieții neconstiute ale spiritului care ating mai de aproape materia, se transformă mai înțet; așa sunt acele ale limbii, ale stărei economice și ale instituțiilor care cresc pe acest tărîm. Cu atât mai răpede se modifică formele vieții constiute, acele care sunt datorite mișcării spiritului propriu zis.

16. Herrmann Paul, l. c., p. 7.

17. După Pichot, *Cosmographie élémentaire*, p. 135; în 12,000 de ani steaua polară nu va mai fi decât a carului mic. și Wegner sau de a Liréi -- Draper, *Histoire du développement intellectuel de l'Europe*, Paris, 1887, I, p. 66: „Depuis l'époque tertiaire, les deux tiers de l'Europe se sont redressés au dessus des mers: les côtes de la Norvège se sont exhaussées de 200 mètres; les Alpes de 300; les Appenins de 400 mètres. -- Em. Vauchez, *La Terre*, Paris, 1893, I, p. 32: „Si quelques points de la Terre nous semblent stables, c'est que notre vie trop courte, ne nous donne pas le temps de les voir se modifier.”

Coexistență și succesiune — Fenomenele considerate ca coexistente în spațiu real sau ideal, sunt cu totul altele, cînd le privim din punctul de vedere al transformărilor pe care timpul le face să încerce—din punctul de vedere al succesiunii—și este de mare nevoie, pentru lămurita înțelegere a tot ce are să urmeze, de a stabili cel puțin punctele fundamentale ce caracterizează această deosebire. Lucrul este cu atît mai de trebuință, cu cît vom avea prilejul de a ne convinge, *ca ceea ce a împedecat pînă acuma pe toți cugetătorii de a-și da o samă lămurită despre natura științei istorice, este numai amestecul ce s-a făcut întotdeauna între faptele coexistente și faptele succesive*. Aceste două feluri cu totul deosebite de a privi fenomenele, n-au fost nici odată despărțite cu precizie, de unde au izvorit încercări de a aplica științelor istorice, principiile care domnesc în acele ale coexistenței. Atare încercări trebuiau să rămîna absolut neroditoare, fiind dată disparitatea totală a celor două concepțiuni, asemălate fără nici un temei. Deosebirea odată bine stabilită, va arunca o lumină cu totul nouă asupra domeniului științei întregi și va hotări și științelor istorice locul pe care trebuie să-l ocupe în ierarhia cunoștințelor omenești.

Faptele coexistente, adică faptele întru cît sunt considerate ca întinzîndu-se în sinul spațiului, sunt totdeauna aceleași pentru fie-care felu deosebit de fenomene; ele se asemănă în orî ce caz mult mai mult de cît se deosebesc, și aceasta, fără a lua în privire dacă timpul este sau nu neaparat spre a se putea ele manifesta. Aceste fapte se repetă neconținut, repetiția putîndu-se face într-un chip simultaneu, fără ca timpul să joace un rol apreciabil în a lor producțiune, sau în cursul timpului, prin mișcări totdeauna identice. Noi privim toate aceste fapte drept *coexistente*, chiar în cazul cînd repetiția nu se face într-un chip simultaneu, pe mai multe puncte ale spațiului și fără nici o legătură cu timpul, adecă atunci

cînd ea să îndeplinește prin fapte care se urmează în cursul timpului. O bucată de lemn va pluti pe apă la Paris, la Constantinopole, la Pekin, la antipode; ea a plutit în același chip pe timpul Romanilor, a Grecilor, a Egiptenilor și va pluti de sigur tot așa și în viitor. O piatră cade cu o repejune inițială cunoscută în secunda întâi, și repejunea căderii ei sporește în raport cu patratul secundelor percorse; o altă piatră va cădea în același chip pe toată suprafața pămîntului, cu o mică deosebire către poli, din pricina turtirei planetei noastre către înbele ei capete. Ea a căzut și va cădea în același fel în toate epocile. Tot așa se va întîmpla cu toate fenomenele naturei fizice. Și fapte care aparțin inteligenței vor fi supuse aceleiași regularități. Pretutindene sporirea ofertei va micșura prețul mărfurilor, iar aceea a cererii îl va urca; pretutindenea împărțirea muncii va avea de efect a produce mai bine și mai iute; pretutindenea și în toate timpurile dezvoltării omenești regulile silogismului sau legile psihologiei vor avea aceeași valoare. Toate aceste fapte coexistente pe un spațiu real, sau îmbinate în mintea noastră, vor fi percepute de ea, neatîrnate de timpul, în care cu toate aceste este nevoită să le cuprindă. Dar chiar pentru repețirile fenomenelor coexistente care se produc unul după altul, elementul timpului, de și neapărat pentru a lor manifestare, nu este tot astfel pentru a lor producțiune; căci ce însemnatate se poate oare da timpului, în învîrtirea pămîntului în jurul osiei sale, sau în revoluțiunea sa în jurul soarelui? Repețirea continuă a aceluiaș fenomen, cu toate că această repețire se petrece în timp, răpește acestui din urmă ori ce înriuire asupra producțiunii fenomenului, în tocmai ca și în cazul plutirii unei despicături de lemn sau în acel al căderii unei pietre. Nu este altă deosebire între repețirea simultaneă și repețirea în cursul timpului (ne oprim cu deadinsul de a întrebuița termi-

nul de repetiție succesivă), de cât împrejurarea că în cazul d-intăi repetiția se face într'un chip paralel iar în al doilea după o altă. Să luăm un alt exemplu în lumea inteligenței: Chinezii sunt un popor staționar care totuși trăiește și al căruia viață se scurge în timp. Cu toate aceste, toate faptele intelectuale ale acestui popor sunt fapte coexistente, fiind că de mai multe veacuri ele sunt tot acelcași și se repetă aproape fără schimbare. Intr-adevăr, cum o zice prea bine *Steinthal*: „o viață oare care poate fi spirituală pentru că constă într-o mișcare de elemente spirituale; dar această viață nu va înfățișa nimic istoric, dacă această mișcare nu arată, ca și existența naturii, de cât un cerc închis, o vecinică reîntoarcere a acelorași fenomene, și nu valoarea neconținut înaltă a activității intelectuale“.¹⁸

Întrebuințăm deci termenul de *coexistent* într-un înțeles mai întins de cât acel ce i se dă îndeobiceiu. El se aplică, după noi, la toate faptele care se repetă neconținut fără schimbări de apărut, fie că această repetiție se face în spațiu într-un chip simultan, fie că ea se petrece în timp, un fapt după altul, sau chiar sub îmbele forme deodată. Lucrul de căpitenie este ca faptele să rămână totdeauna aceleași, ca ele să nu se schimbe în modul lor de producțiune sau, mai nimerit, ca variațiunile pe care ele pot să le înfățișeze să nu aibă nici o însemnatate.

Faptele privite ca succesive, din potrivă arată pentru fie care ordin particular de fenomene, neconținute schimbări în cursul timpului. Ele nu se asemănă nici odată cu deplinătate, și deosebirea ce le desparte va fi totdeauna elementul caracteristic. Dacă această deosebire între faptele care se succedă în timp, nu ar exista și dacă aceleași fapte s'ar reproduce fără încetare, ideea chiar de succesiune ar fi

18. *Geschichte und Psychologie*, Berlin, 1864, p. 32. Steinthal ar fi trebuit să adaugă cuvintului natură calificativul de coexistentă; dar am văzut mai sus (nota 7) concepția sa greșită despre dualismul între natură și spirit.

înlăturată și nu am avea în locu-i de cit repețirea, decî fapte coexistente. Noțiunea de succesiune, într-un șir oare care de fapte, cerc numai decît o continuă deosebire, pusă în lumină tocmai prin înlăturarea care le leagă în succesiune. Să luăm ca exemple, succesiunea bătăliilor în decursul unui război, sau cea a artiștilor unei școli, sau însfirșit aceea a unor descoperiri matematice. În fie-care din aceste serii, faptele care o constituie sunt deosebite. Fie care bătălie va folosi unuia din cei doi luptători; ea va face ca dușmanul să înainteze, sau să deie îndărăpt. Artiștii care alcătuiască o școală vor face-o să propășască sau să decadă, după talentul fiecărui din ei și înrîuririle la care ei vor fi expuși. Descoperirile științifice, pentru a constitui o serie istorică vor trebui numai de cît să fie deosebite; altfelu ele nu ar mai fi descoperiri nouc, ci numai repețirea unor fapte anterioare. Faptele succesive ale uneia și aceleiași serii vor fi decî totdeauna neasămănătoare; dar chiar în cazul cînd ele înfățișază oare care analogie, ea va fi pururea de o mai mică înșămnatate de cît elementele despărțitoare.

Totdeauna s'a făcut o deosebire între aceste două feluri de fenomene; darea a fost mărginită după noi, la un punct de vedere prea răstrîns, și el trebuie lărgit, dacă vroom să ne dăm pe deplin samă de aceea deosebire. Logicienii opun de obicei coexistența cauzalității, și recunosc astfelu acesteî din urmă un caracter succesiv, *pentru că cauzalitatea s'ar manifesta totdeauna în timp*. Chestiunea producțiunei cauzeî în timp nu este cu toate aceste nesupusă îndoielei. De accia și videm tocmai pe cugetătorii care o susțin cu mai multă putere, siliți de a face oare care restrîngerî, sau chiar de a se contrazice în această privire. Astfelu *Stuart Mill* recunoaște că „une ori un efect poate începe simultaneu cu cauza lui“, și *Schopenhauer* admite undeva că „egalitatea laturilor este

cauza egalității unghiurilor“, fapte care nu se urmează nici de cât în timp, pe când aiurea el susține tocmai din protivă, și la întrebarea ce-și pune dacă egalitatea unghiurilor este cauza aceleia a laturilor, el răspunde printr-un *nu absolut*, fiind că, zice el, „nu e vorba aici de nici o schimbare în timp, prin urmare de nici un efect care ar trebui să aibă o cauză“. ¹⁹ Noi credem că relațiunea de cauză la efect nu trebuc numai de cât să se urmeze în cursul timpului, și că există cauze simultanee cu efectele lor. O astfel de relațiune se recunoaște dintr-un alt criterium, anume din a că *nerăsturnare*. Avem un raport de cauză la efect, neatârnat de intervenirea timpului, de câte ori acest raport nu poate fi răsturnat, așa că aceea ce era cauză se devină efect și vice-versa. Ca exemplu, să aducem cazul reprodus mai sus al adevărului geometric al egalității unghiurilor care corespunde cu aceea a laturilor. Nici unul din aceste două adevăruri nu este cauza celuilalt, nu din pricina aratăată de Schopenhauer, că nu ar fi vorba de nici o schimbare în timp, dară din aceea că raportul între aceste două adevăruri poate fi pe deplin răsturnat, fie care din ele putînd fi privit ca rezultanta celuilalt. Din protivă, gravitațiunea este fără îndoială cauza revoluțiunei pămîntului sau cel puțin unul din elementele acestei cauze, nu pentru că ar preceda-o în timp, ceea ce nu este, dară fiind că relațiunea între aceste două fenomene nu se poate nici într-un chip resturna.

Cauza nu lucrează decî totdeauna în timp. După cum o definește Mill: „ea nu este de cât împreunarea hotărîată de fenomene care realizîndu-se, un alt fenomen începe sau ia naștere numai de cât. Nu e de nici o samă, dacă efectul cade împreună în timp cu

¹⁹ Mill, *Logique*, I, p. 186 — Schopenhauer, *Quadruple principe de la raison suffisante*, p. 35 comparat cu *Le Monde comme volonté et comme représentation*, I, p. 125.

ultima din aceste condițiuni saū o urmează îndată ; în orī ce caz el nu-ī merge înainte²⁰.

Dar chiar cīnd s-ar admite cā ar lucra cauzalitatea în timp, este oare aceasta un temeiū pentru a considera ca fenomene succesive toate acele care sunt explicate prin cauze nerāsturnabile și a nu se admite drept coexistente de cīt „fenomenele sincronice ale legilor numerilor și ale celor ale spațiului, cu alte cuvinte acele de întindere și de figură“, cum o susține *Stuart Mill*,²¹ saū trebuie sprijinit cu *Bain* cā „coexistența nu ar fi de cīt contiguitatea în spațiu și inherența în acelaș subiect ?“²² Noi nu credem cā trebuie restrīnsă numai la aceste cazuri noțiunea de coexistență. Imprejurarea cā explicația unui fenomen se găsește într-un alt fenomen prin un raport nerāsturnabil, nu e îndestulătoare, după noi, spre a da naștere unei succesiuni ; mai întāi fiind cā, după cum am văzut-o, nerāsturnabilitatea nu este numai decīt condiționată prin timp, apoi fiind cā, chiar atunci cīnd cauza se manifestează în timp, ea slujește la explicarea în timp a *singurului fenomen cu care eu este pusă în legătură*, fără ca totuși să se stabilească, prin aceasta, o relație de succesiune între fenomenul explicat și alte fenomene. De aceea nu ne putem împaca cu părerea lui *Mill* care privește ca „o uniformitate de succesiune, legea cā un corp mișcat în jurul unui centru de forță descrie arii proporționale cu timpul“.²³ Ideia de *uniformitate de succesiune* este cu neputință de conceput, succesiunea nefiind nici odată alcătuită din uniformități, ci tot deauna din deosebiri. Legea citată de *Mill* nu constituie de cīt vecinica reproducere a aceleiași mișcări, deci o *repețire coexistentă care să îndeplinește în timp*. Tot așa e cu aplicarea pe care *Mill* o face cu această lege la

20. *Logique*, trad. Peysse, I, p. 386.

21. *Ibidem*, p. 365.

22. *Logique*, trad. Compayré, I, p. 153.

23. *Logique*, I, p. 363.

revoluțiunea pământului în jurul soarelui, eroare pe care am însămnat-o mai sus. Din aceeași pricină nu putem admite calificarea de uniformități de succesiune dată de Mill legilor psihologice, precum legei asociațiunei ideilor, sau celei a memoriei.²⁴ Incuviințăm din protivă felul de a videa a D-lui *Herrman Paul* și al lui *Steinthal* care concep psihologia ca o știință de legi, cu totul neatârnată de elementul timpului, precum am văzut-o în locurile din acești autori reproduse mai sus (p. 12).

Pentru noi succesiunea nu există de cît acolo unde fenomenele să urmăresc în cursul timpului într-un chip neasămănător.

Această deosebire stabilită de noi între faptele coexistente care se asemănă împreună și nu pot de cît să se repete, și faptele succesive care, pentru a exista, trebuie să fie neasămănătoare, constituie piatra de unghiu a tuturor desvoltărilor ce au să se întîlnească mă la vale.

Urmărilor pe care le vom trage din această deosebire vor fi din cele mai însămnate. Nu va fi fără folos de a le enumera chiar de pe acuma :

I. Deosebirea enunțată ne va sluji a stabili că istoria nu este o știință particulară, ci un mod de concepție a lumii, modul succesiv, în opoziție cu modul coexistent. Ea va întări adevărul că este absolut neîndreptățit de a stabili o deosebire fundamentală între regnul naturei și acel al spiritului, fără a lua în același timp în privire o alta tot atît de însămnată : cea între faptele coexistente și faptele succesive ale acestor două regnuri.

II. Ea ne va călăuzi în determinarea caracterului științific al istoriei, pentru care nu se pot cere aceleași condițiuni ca pentru științele faptelor coexistente.

III. Ea ne va face să înțelegem adevăratul sens ce trebuie alipit de noțiunea evoluțiunii care nu ar

exista, dacă faptele nu ar face de cit să se repete neconținut.

IV. Ea va pune în deplină lumină temeiul pentru care faptele istoriei nu pot fi supuse unor legi analoge cu acele care ocîrmuiesc faptele coexistente, și pentru ce ele constituie regularități de un cu totul alt caracter care sunt totdeauna unice și nici odată universale, ca legile coexistenței.

V. Urmarea neaparată a neputinței de a formula legi generale de *producțiune* a faptelor succesive, va fi neputința, tot atît de absolută, de a prevedea faptele viitoare ele însăși, și istoria sau sociologia dinamică va trebui să se mulțumească cu întrederea direcțiunei pe care aceste fapte, *necunoscute în ele însăși*, o vor lua în viitor.

VI. În sfîrșit ea ne va sluji pentru a stabili adevărata metoadă, particulară istoriei, pe care ne vom încerca s-o determinăm.

Ni să pare că numai enunțarea urmărilor care decurg din deosebirea stabilită între faptele coexistente și faptele succesive pune înșămîntatea ei în deplină lumină. Demonstrarea principiilor formulate de noi va alcătui obiectul acestui studiu.

Științele istorice. — Din ceea ce am expus pînă aici urmează că este cu totul nepotrivit de a face din istorie o știință particulară, în felul fizicei, chimiei, biologiei, sau psihologiei, precum o fac toate clasificările științelor. Astfeli *Bentham*²⁵ și *Ampère*²⁶ pun istoria în clasa științelor etnologice, împreună cu arheologia și cu cronologia, din care ei fac o știință a parte. *Auguste Comte* și *Herbert Spencer* caracterizază istoria ca o știință asemenea cu fiziologia. *Schopenhauer* o așază pîntre științele de motive, paralele cu etica, psihologia, jurisprudența.²⁷ *Lazarus* și

25. *De dignitate et augmento scientiarum*, lib. II, cap. I.

26. *Essai sur la philosophie des sciences*, Paris, 1834.

27. *Le Monde comme volonté*, II, p. 188.

Steinthal împărțesc științele naturale în descriptive, precum botanica, mineralogia, astronomia și geologia, și în raționale, precum fizica, chimia, fiziologia, matematicile(!). Alături de aceste clase ale științelor naturale, ei pun altele, ale științelor spiritului. Printre aceste din urmă, istoria ar corespunde, după ei, științelor naturale descriptive, și pentru a-i găsi o știință rațională corespunzătoare, trebuie creată una nouă: psihologia popoarelor (*Völkerpsychologie*).²⁷

Toate aceste clasificări sunt eronate în ceea ce privește locul pe care ele îl dau istoriei. Această din urmă nu constituie o știință specială, coordonată altora, ci un mod general de concepție a fenomenelor, atât ale naturii cât și ale spiritului, și anume a fenomenelor care *devin*, și nu a fenomenelor care *sunt*.

Știința universală se va împărți deci în două ramuri: cea dintâi va cuprinde științele fenomenelor asupra cărora timpul nu pune în lucrare nici un soi de înriurire: *fenomenele coexistente*; a doua, științele care vor avea de obiect fenomenele supuse înriuririi transformătoare a timpului: *fenomenele succesive*. Vom înșămna științele de întâia categorie cu termenul de *științi teoretice* sau cu *D. Herrmann Paul*: *științi de legi*, păstrînd pentru categoria a doua numele de *științi istorice*.²⁹

Această împărțire trebuie să fie combinată cu o alta, privitoare la izvorul din care iesă faptele, atât coexistente cât și succesive: materia și spiritul. De și între materia vie și spiritul în deobște este o trecere aproape nesimțită, fiind însă vorba de cea mai înaltă rostire a spiritului, acel cu care omul e înzăstrat, acest spirit este cu totul deosebit de materia vie pe care el să hultuește. Această combinație a două împărțiri, cu două ramuri, dă ca rezultat patru grupe de științi, din care două de caracter teoretic, pentru

28 *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie* (citat mai sus nota 5) p. 19.

29 *Prinzipien der Sprachgeschichte*, p. 13, „*Gesetzwissenschaften und Geschichtswissenschaften*”.

coexistență, și două de caracter istoric, pentru succesiune :

- | | | |
|--|---|--|
| <p><i>Științe teoretice</i>
(fen. coexistente)</p> | { | <p>a) <i>Ale materiei</i> : fizica, chimia, astronomia, biologia, etc.
b) <i>Ale spiritului</i> : psihologia, logica, economia politică, dreptul, sociologia statică, etc.</p> |
| <p><i>Științe istorice</i>
(fen. succesive)</p> | { | <p>c) <i>Ale materiei</i> : geologia, paleontologia, teoria descendenței.
d) <i>Ale spiritului</i> : istoria în toate ale ei ramificări.</p> |

Marea clasă a științelor istorice poate fi sub-împărțită încă dintr'un alt punct de vedere. Vom avea mai întâi științele care se rapoartă la însuși fenomenele ce se desvoltă și se transformă cu timpul. Așa geologia expune istoria pământului, paleontologia pe aceea a organismelor acum dispărute, teoria descendenței arată succesiunea ființelor pe suprafața globului, istoria politică transformățiunile intervenite în viața statelor ; aceea a literaturii va expune schimbările pe care aceste forme ale activității omenestii le vor încerca în cursul veacurilor. Această grupă de cunoștinți succesive va constitui clasa *științelor istorice reale*.

A doua clasă de științi despre faptele succesive expune desvoltarea *cunoștințelor* referitoare la oare care domenii de fapte care ele însăși rămân neschimbate și nu se pretac cu timpul, cel puțin în raport cu existența noastră pămîntescă. În acest caz, obiectul cunoștinței fiind fix, ceea ce poate să se modifice, este numai modul cum mintea își da samă, cum ea înțelege faptele. Astfeli fenomenele astronomice nu s'aũ schimbat de la trezirea conștiinței omenestii ; modul însă de a le înțelege și de a le tâlcui a propășit necontenit ; există deci o istoric a științei astronomice. Tot așa e cu fizica, mineralogia,

chimia, botanica, etc., a căror fond nu s'a schimbat de cînd omul a început a lua cunoștință de el, pe cînd ideile noastre privitoare la fenomenele studiate de aceste ramuri de studii, mai întai s'aî îmboșgătit fără încetare, apoi s'aî prefăcut de a totu-luș tot, printr-o propășire mai mult sau mai puțin repede. Se va afla deci o istorie a științei fizice, a științei chimice, o istorie a botaniceî, a zoologieî, a fiziologieî. Dar științele istorice reale vor putea la rîndul lor să fie tratate istoricește (ca și științele ce se rapoartă la faptele coexistente) adică relativ la schimbarea ideilor noastre asupra naturei fenomenelor. Se poate astfeliu expune o istorie a teoriilor geologice și paleontologice, o istorie a ideilor asupra teorieî descendenței, în sfârșit o istorie a concepțiunelor istorice³⁰. Această clasă de științi istorice care expun succesiunea ideilor noastre despre fenomene, ar putea fi numită, în opoziție cu clasa științelor istorice reale, *științi istorice ideale*.

Noi credem că o clasificatie rațională a științelor ar trebui să se întemeieze pe deosebirea fundamentală stabilită de noi, între științele *teoretice* (sau *de legi*) și științele *istorice* care se subîmpart la rîndul lor, în științi teoretice și în științi istorice ale *materiei* și ale *spiritului*. Științele istorice se mai subîmpart în științi istorice *reale* și în științi istorice *ideale*. Dară noi nu am atins această chestiune de clasificare, decît pentru a dovedi susținerea noastră, că istoria nu ar constitui o știință particulară și unică, ci unul din cele două moduri de concepțiuni ale lumel, modul succesiv în fața moduluî coexistent.

Lipsa acestei concepțiuni adevărate a istorieî a împedecat în tot deauna de a-și da pe deplin samă

30. Așa D. Robert Flint a expus, într-un volum, *Istoria filosofiei istoriei în Franția* (traducere franceză, Paris 1878) și într-un altul, *Istoria filosofiei istoriei în Germania* (trad. franc. Paris, 1878) și D. Wegele a scris un volum asupra *Istorieî istoriografieî*, *Geschichte der deutschen Historiografie*, München und Leipzig, 1885.

de rolul ce ea este chemată a juca în sistemul cunoștințelor omenești. Tot deauna s-a văzut că domeniul istoriei este foarte întins ; că el cuprinde mai toate ramurile de cunoștință (care pot fi tratate din două puncte de vedere : acel al coexistenței și acel al succesiunii). Dar nu s-a luat sama, că această întindere a istoriei vine de la chipul de a privi fenomenele ; că deci ea nu constituie o știință specială, ci un caracter comun la o întreagă clasă de științi³¹. Fenomenele universului, întinzându-se pe un spațiu și desfășurându-se în timp, modul lor de percepțiune nu poate să se subtragă de la acest dualism care își are temeiul său de a fi în constituția însuși a universului, nu zicem cu Kant, a minții noastre, fiind că noi credem, precum am spus-o mai sus, că rațiunea omenească nu este de cât răsfrîngerea rațiunii universale (p. 9).

Istoria se îndeletnicește cu toate lucrurile care devin ceea ce sunt, prin cursul timpului ; ea atinge toate fenomenele universului, acele de natură materială ca și acele de caracter intelectual. În zilele noastre, acest chip de a privi lucrurile a luat o întindere extraordinară, și istoria intervine în explicarea a o mulțime de fapte care fără ea ar rămînea nedeplină ; aceste sunt faptele care se desvoltă în timp. Dar numai la aceste trebuie restrînsă maxima lui *Comte* : „că o concepțiune nu poate fi înțăleasă de cât prin istoria ei“. Nu trebuie să dăm acestei maxime înțălesul prea obștesc pe care *Comte* pare a-i atribui, căci explicațiunea istorică nu ar sluji de sigur la ni-

31. D. Bernheim în *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, Leipzig. 1894, p. 116, concepe istoria tot ca o știință particulară. El zice : „Vielleicht fragt mancher, wenn er sich den gewaltigen Umfang unserer Wissenschaft vergegenwärtigt, mit erschrockenem Zweifel : ist es denn möglich das alles zu beherrschen ? Kann das überhaupt als Aufgabe einer Wissenschaft bezeichnet werden ? Darauf wäre zu antworten ; Es giebt auch sonst wenige Wissenschaften die von einem Einzelnen beherrscht werden können, etc.“. Adevăratul respuns nu este acel dat de D. Bernheim, ci înțelegerea istoriei ca al doile mod de concepție a lumii, acel succesiv.

mic în concepțiunea adevărilor matematice, sau în cea a legilor fizice, chimice, biologice, logice, sau psihologice. De aceea și în zilele noastre, toate noțiunile care afundă rădăcinile lor în timp, sunt supuse la cercetări istorice. În afară de obiectele de studiu ale istoriei propriu zise, nici o teorie nu este expusă, nici o lege nu este motivată, nici un proces nu este pledat, fără o introducere istorică care arată cum concepțiunea a luat naștere, cum ea s-a introdus, fie în lumea faptelor, fie în cea a ideilor.

Semnul cel mai caracteristic al veacului ce se sfârșește este această direcțiune dată spiritului, este această tendință de a stretăia faptele și ideile de a lungul, în sensul succesiunii lor.

Înainte de a intra în studiul elementelor care concurg a da naștere succesiunii istorice, trebuie hotărît o chestiune care trece înaintea tuturor celorlalte, aceea care se rapoartă la caracterul științific al istoriei, caracter care i-a fost adese ori tăgăduit.
